

Bartosz Nieścior

Szkoła Główna Handlowa

ORCID: 0000-0002-7950-5794

bniesc@sgh.waw.pl

Sprawy żołnierzy Armii Krajowej i osób cywilnych przed Wojskowym Sądem Specjalnym w okresie powstania warszawskiego – analiza postępowań jednostkowych

Wstęp

System sądownictwa Polskiego Państwa Podziemnego był niewątpliwie jednym z najbardziej rozbudowanych w historii w odniesieniu do krajów będących pod okupacją. Organy wymiaru sprawiedliwości, które miały natychmiastowo rozstrzygać sprawy podejrzanych o zdradę czy o inne formy kolaboracji podczas prowadzenia działań wojennych, zostały powołane dopiero uchwałą Komitetu dla Spraw Kraju z dnia 16 kwietnia 1940 r. Były to tzw. Sądy Kapturowe¹. Niedługo później, gdy polskie władze zaczęły pracę nad stworzeniem bardziej profesjonalnej struktury sądów wojskowych, przyjmowano to jako formę walki z nieprzyjacielem i w następstwie tego podjęto decyzję o utworzeniu Wojskowych Sądów Specjalnych (dalej jako WSS), które miały być filarem sądownictwa konspiracyjnego. Sądziły one nie tylko mundurowych służących w Armii Krajowej (dalej jako AK) dokonujących przestępstw przeciwko polskiemu wojsku oraz innym Polakom, ale również miały w swojej kompetencji wydawanie wyroków wobec cywilów współpracujących z obcymi wrogimi państwami. Wojskowe Sądy Specjalne zorganizowano praktycznie we wszystkich okręgach AK. W Warszawie funkcjonowały przez większość okresu prowadzenia zmagania powstańczych. Warto wskazać, że do zwiększenia oporu społecznego przeciwko hitlerowcom powołano też w 1942 r. Cywilne Sądy Specjalne (dalej jako CSS). Choć podczas powstania warszawskiego ich

¹ Uchwała Komitetu dla spraw Kraju z dnia 16 kwietnia 1940 r. w sprawie Sądów Kapturowych w Kraju (L.dz. 2813 z 17 kwietnia 1940 r.), [w:] *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1: *Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1990, s. 220.

kompetencje przejęło sądownictwo wojskowe, to opis działalności tych gremiów, przy uwzględnieniu tytułowego zagadnienia, jest niezbędnym.

W przedstawionej pracy analizie poddano także statut, na którym opierała się działalność i prowadzenie procesu przed WSS. Był on najważniejszą podstawą prawną dla tych jednostek również w okresie powstania warszawskiego. Dokonana kwerenda naukowa w Archiwum Akt Nowych i odnalezione tam dotychczas niepublikowane materiały archiwalne z prowadzonych ówczesnie postępowań są swoistym uzupełnieniem podejmowanego w opracowaniu problemu. Nie wszystkie sprawy kończyły się wydaniem wyroków czy innych orzeczeń, nieraz spór został wyjaśniony na etapie dochodzenia i przygotowania do ewentualnej rozprawy.

Głównym celem badawczym opracowania jest przedstawienie i analiza właściwych norm prawnych pozwalających na pociąganie do odpowiedzialności oskarżonych, a także ukazanie, jak w praktyce, na podstawie wybranych postępowań, wyglądało ich egzekwowanie. Przyjętą tezą jest twierdzenie, że wprowadzone regulacje były adekwatne do zmieniającej się rzeczywistości prawnej w okresie wojny, a przy prowadzonych sprawach dochowywano wszelkich niezbędnych formalizmów procesowych. Metodami badawczymi wykorzystanymi w pracy są historyczno-prawna, przedstawiająca kształtowanie się przepisów dla mundurowych i osób cywilnych, oraz dogmatyczna, przy pomocy której dokonano szczegółowej interpretacji statutu WSS.

Statut i organizacja WSS w latach 1943–1944

Podstawą funkcjonowania WSS² w AK w rzeczonym okresie był statut³ o Wojskowych Sądach Specjalnych, a w zasadzie jego nowelizacja⁴, która została

² O samym sądownictwie specjalnym w okresie II wojny światowej powstało już wiele publikacji. Należy wyróżnić kilka z nich: J. Sawicki, „*Obroza*” w konspiracji i powstaniu warszawskim. *Dzieje Armii Krajowej na przedpolu Warszawy*, Warszawa 2002; L. Kania, *Służba Sprawiedliwości w Wojsku Polskim 1795–1945. Organizacja, prawo, ludzie*, Siedlce 2015; P. Lisiewicz, *W imieniu Polski Podziemnej. Z dziejów wojskowego sądownictwa specjalnego Armii Krajowej*, Warszawa 1988; L. Gondek, *W imieniu Rzeczypospolitej. Wymiar sprawiedliwości w Polsce w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2011; B. Szyprowski, *Sąd Kapturowy przy Komendzie Głównej Związku Walki Zbrojnej w Warszawie (sierpień 1940 r. – listopad 1941 r.)*. *Podziemie w walce ze zdrajcami Rzeczypospolitej*, Warszawa 2016.

³ Gen. Komorowski do Centrali: Projekt statutu Wojskowych Sądów Specjalnych z dnia 21 lipca 1943 r. Poczta Lawiny 33/B/VIII przez Werę. Meldunek 207. Statut przedłożony ze zmianami, [w:] *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 2: *Kwiecień 1943 – lipiec 1944*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 47–49.

⁴ Za pierwotną podstawę powstania Sądów Specjalnych w czasie okupacji należy uznać wspomnianą wcześniej uchwałę Komitetu dla spraw Kraju z dnia 16 kwietnia 1940 r. w sprawie Sądów Kapturowych w Kraju (L.dz. 2813 z 17 kwietnia 1940 r.), [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 1, s. 220. Warto przytoczyć pkt 1 tejże uchwały: „Wydawanie wyroków śmierci na przestępców, zdrajców, szpiegów i prowokatorów należy do kompetencji specjalnych sądów, które

przedstawiona przez gen. Tadeusza Bóra-Komorowskiego, Komendanta Głównego AK, rządowi polskiemu w Londynie w dniu 21 lipca 1943 r.⁵ Składał się z 13 artykułów, które regulowały kwestie związane z przeprowadzaniem postępowań przed wymiarem sprawiedliwości AK oraz określały prawa i obowiązki stron biorących udział w procesie.

Według wspomnianego dokumentu WSS⁶ miały być powołane przy dowódcy AK i komendantach okręgów (art. 1). Ich właściwości podlegały wszystkie sprawy o przestępstwa godzące w bezpieczeństwo AK. Postępowanie było wszczynane na wyraźne polecenie komendanta przez prokuratora, który odpowiadał za prawidłowe przeprowadzenie dochodzenia i następnie przedstawienie jego wyników. Mógł odmówić ścigania, jeżeli uznał, że nie ma podstaw do wszczęcia procesu, lub złożyć przewodniczącemu sądu akt oskarżenia, zawierający dane oskarżonego i opis zarzucanego mu czynu wraz z jego uzasadnieniem (art. 3). Po otrzymaniu kompletu dokumentacji przewodniczący wyznaczał termin przeprowadzenia sprawy i ustalał jej miejsce. Skład, łącznie z przewodniczącym⁷, liczył trzy osoby. Sędziów wskazywał odpowiedni komendant, zaś sam prokurator nie brał udziału w rozprawie (art. 4). Wyroki zapadały po wspólnej naradzie całego gremium orzekającego bezwzględną większością głosów; karę śmierci podejmowano jednomyślnie. W sentencji wszystkich orzeczeń skazujących należało podać uzasadnienie i opis popełnionych przez oskarżonego znamion czynu zabronionego (art. 6). Wyrok podpisywał pełny skład sędziowski, następnie przesyłano go do wyłącznej wiadomości nadzorującego komendanta i Głównego Delegata Rządu. Nie przysługiwała apelacja ani jakiegokolwiek inny środek zaskarżenia (art. 6). Przewodniczący składu –

są powoływane: a) przy komendantach okupacji, obszarów i Okręgów ZWZ dla przestępstw, popełnianych w szeregach organizacji wojskowej, b) przy Delegatach Okręgowych i przy Delegacie Głównym Rządu dla przestępstw, popełnianych przez osoby, nie wchodzące w skład organizacji wojskowej, oraz przez osoby spośród aparatu okupantów; tam, gdzie delegatury nie istnieją, funkcje sądu przy Delegacie pełni sąd wojskowy”. Kolejno w maju 1940 r. opracowano projekt Kodeksu Sądów Kapturowych, w którym to m.in. jeszcze bardziej rozbudowano definicję przestępstw, które miały rozstrzygać przedstawione organy. Zob. B. Szykowski, *Sąd Kapturowy...*, s. 44.

⁵ Pierwsza wersja statutu WSS została opracowana w listopadzie 1941 r. – zob. Meldunek nr 88, gen. Rowecki do gen. Sikorskiego o potrzebie wojskowych sądów specjalnych – statut WSS. Rozkaz o podleganiu jurysdykcji WSS. Rozkaz o obowiązkowym scaleniu akcji wojskowej, Wacława, dnia 20 listopada 1941 r., Poczta Kaliny nr 12 przez Annę. Załącznik nr 1 do meldunku nr 88 – Statut WSS, [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...*, t. 2, s. 149–153.

⁶ Warto wskazać na rozkaz gen. Sikorskiego z dnia 9 kwietnia 1942 r. o odtworzeniu Sił Zbrojnych w Kraju. Przewidywał on dla wymiaru sprawiedliwości: a) w okresie konspiracji – wymiar sprawiedliwości w WSS i opracowywanie planów odtwarzania organów Służby Sprawiedliwości, b) w okresie powstania – wykonywanie wymiaru sprawiedliwości przez sądy wojenne, c) w okresie odtwarzania Sił Zbrojnych – likwidacja WSS i odtwarzanie zwykłych organów wymiaru sprawiedliwości wraz z ich właściwym personelem – zob. Meldunek nr 135. Rozkaz nr 5. Odtwarzanie Sił Zbrojnych z dnia 9 kwietnia 1942 r., [w:] *Armia Krajowa w dokumentach...* t. 2, s. 285–287.

⁷ Przewodniczący składu orzekającego, zgodnie ze statutem, powinien być prawnikiem lub oficerem wojskowym.

w przypadku wyroku skazującego – przekazywał go do wykonania odpowiedniemu komendantowi, w razie wątpliwości komendant miał prawo powołać ponownie nowy zespół sądowy i proces przeprowadzano od początku (art. 9). Po spełnieniu określonych warunków dozwolone było wznowienie postępowania zakończonego prawomocnym wyrokiem, orzekał o tym już inny skład sędziowski⁸ (art. 11). Wznowienie takiego procesu mogło nastąpić, gdy zostały spełnione następujące przesłanki (art. 9): a) na niekorzyść oskarżonego, gdy wyszło na jaw, że orzeczenie wydano na podstawie fałszywych zeznań świadków, biegłego, tłumacza lub sfałszowania dokumentu czy dowodu, albo przekupstwa, bądź gdy po skazaniu ujawnią się nieznane wcześniej fakty przemawiające za winą oskarżonego; b) na korzyść oskarżonego, gdy ujawnią się nieznane wcześniej fakty i dowody stwierdzające, że skazano go za przestępstwo większe, niż to, które faktycznie popełnił. Sprawy zawieszone, mogły być również podjęte w każdym czasie, w przypadku gdy ujawniono nowe fakty lub dowody wskazujące na winę, albo niewinność oskarżonego (art. 12).

Powyższe przepisy statutu to podstawa działania WSS w okresie powstania warszawskiego. Jednymi z pierwszych powstałych sądów po rozpoczęciu walk były właściwe sądy specjalne dla Śródmieścia-Północy, starówki warszawskiej oraz dla Żoliborza. Kolejno utworzono dla Mokotowa, Powiśla i Czerniakowa⁹. WSS w pierwszej fazie aktywności najczęściej rozstrzygały spraw zdrajców, konfidentów, agentów gestapo czy szmalcowników, następnie, jak wskazuje badacz tego tematu Władysław Sieroszewski, wokandzie poddawano w zwiększonym procencie kwestie podejrzanych przekazujących inne różne informacje nieprzyjacielowi mogące przysporzyć problemów nie tylko żołnierzom AK, ale również cywilom, mniej za to było sporów o dezercję czy porzucenia swojego stanowiska bojowego. Niewątpliwie wojskowe sądownictwo specjalne odegrało istotną rolę w analizowanym okresie, będąc swoistym „straszakiem” dla tych, którzy mimo przysięgi i deklaracji wojskowej działali przeciwko państwu polskiemu w szczególnej historycznej chwili, a taką bez wątpienia był czas powstania warszawskiego.

Sądownictwo specjalne wobec osób cywilnych w okresie powstania warszawskiego – organizacja i działalność

CSS, powołane w 1942 r., były jednym z rodzajów sądownictwa podziemnego. Ich powstanie uzgodniono z członkami emigracyjnego rządu, a nad

⁸ Trzeba zaznaczyć, że do czasu wybuchu powstania warszawskiego udało się skompletować obsadę sądów wojennych na obszarze Warszawy i z tych rekrutów następnie wybierano sędziów WSS działających w okresie powstania warszawskiego. Zob. W. Sieroszewski, *Organizacja wymiaru sprawiedliwości w powstaniu warszawskim i udział w niej adwokatów*, „Palestra” 1977, nr 21(235), s. 73.

⁹ Ibidem, s. 73–76.

działalnością tych organów czuwać miał Delegat Rządu RP na Kraj¹⁰. W kompetencjach CSS leżały sprawy¹¹ zdrady, szpiegostwa, prześladowania i wszystkie pozostałe uznane za zbrodnie przeciwko państwu polskiemu, które były dokonywane przez cywilów¹². Podstawą prawną działania CSS był również statut. Określał on m.in. skład sędziowski, rolę prokuratora w procesie, założenia właściwie skonstruowanego aktu oskarżenia, przeprowadzenie rozprawy (była ona niejawna), ocenę materiału dowodowego, prawa i obowiązki stron oraz wydanie samego wyroku. Z uwagi na konspiracyjny charakter CSS unikano oficjalnego wzywania świadków (nie podawano ich nazwisk) i obwinionego. Sąd miał możliwość zwrotu akt prokuratorowi, gdy uznał, że oskarżenie jest błędnie skonstruowane lub niepełne. Orzeczenie końcowe ostatecznie zatwierdzał Delegat Rządu na Kraj, który – jeśli ocenił, że są przesłanki – mógł skierować sprawę do ponownego rozpatrzenia. Prokurator miał prawo złożyć wnioszek o wznowienie postępowania w sprawie prawomocnie zakończonej, wtedy sąd taki wyrok uchylał i ponownie przeprowadzano cały proces¹³. Rozporządzeniem z dnia 3 maja 1944 r. włączono¹⁴ CSS do specjalnego sądownictwa karnego, co jeszcze bardziej podniosło rangę tych gremiów¹⁵.

Pierwszym sądem powołanym jako CSS był Sąd Specjalny dla Woj. Warszawskiego (listopad–grudzień 1942 r.)¹⁶. Kilka miesięcy po utworzeniu zajmował się on przede wszystkim zwalczaniem tzw. szmalcowników. Osoby,

¹⁰ Jak zauważa L. Gondek, utworzenie cywilnego pionu sądownictwa konspiracyjnego, podległego Delegaturze Rządu na Kraj, nastąpiło dwa lata po utworzeniu pionu wojskowego – zob. L. Gondek, *Polska karząca 1930–1945*, Warszawa 1988, s. 59.

¹¹ W tym miejscu warto wskazać na opracowany przez Departament Sprawiedliwości w 1941 r. Kodeks moralności obywatelskiej, w którym określono zestawienie przestępstw na szkodę państwa polskiego. Znajdowały się one w czterech działach: I. Zdrada główna Państwa i Narodu Polskiego, II. Przestępstwo przeciwko przynależności do Narodu Polskiego, III. Przestępstwa przeciwko moralności obywatelskiej, IV. Przestępstwa przeciwko godności obywatelskiej. Można go uznawać za podstawę odpowiedzialności obywatelskiej podczas okresu wojennego. Zob. B. Szyprowski, *Powstanie i działalność Cywilnego Sądu Specjalnego województwa warszawskiego i m.st. Warszawy podległego Delegaturze Rządu na Kraj (listopad–grudzień 1942 – 4 września 1944)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2024, z. 1, s. 110–111.

¹² Jak zauważa Adam Lityński, bardzo często na obszarach gdzie nie działało specjalne sądownictwo cywilne, takie sprawy rozpatrywały różne wojskowe sądy specjalne – zob. A. Lityński, *O sądach wojskowych dla osób cywilnych w Polsce (1946)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, z. 3, s. 524–526.

¹³ Statut Sądów Specjalnych, Delegatura Rządu na Kraj 202/VIII/1, Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej jako AAN), k. 28, za: B. Szyprowski, *Powstanie i działalność...*, s. 112.

¹⁴ Dokonało się to w art. 17 pkt 1: „Z dniem wejścia w życie niniejszego prawa istniejące przy delegatach okręgowych sądy specjalne stają się sądami specjalnymi według prawa niniejszego”.

¹⁵ Rozporządzenie tymczasowe Krajowej Rady Ministrów z dnia 3 maja 1944 r. o sądach karnych specjalnych (Dz.U. z 1944 r., poz. 6).

¹⁶ Nosił on kryptonim „Dworzec”, podlegał Okręgowej Delegaturze Rządu na Kraj Warszawa-Miasto. Zob. W. Grabowski, *Polska Tajna Administracja Cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003, s. 400.

które dopuściły się tego typu przestępstw, zostawały skazane najczęściej na wyroki śmierci¹⁷. Wyłapywano i stawiono przed obliczem tego organu też kolaborantów nazistowskich i radzieckich, wszelkich cywilnych donosicieli oraz innych prześladowców ludności polskiej. Jak wskazuje w swoim opracowaniu Leszek Gondek do momentu wybuchu powstania warszawskiego przeprowadzono w Warszawie i w województwie śledztwa w ok. 200 sprawach, z czego połowa została podjęta przez sąd, a skutkiem tego było wydanie ok. 70 wyroków śmierci¹⁸. Z CSS współpracowały również inne jednostki AK oraz Polskiego Państwa Podziemnego – wszystko w celu sprawnego przeprowadzenia dochodzeń i likwidacji ewentualnych zdrajców¹⁹. Sąd „warszawski” w takiej formie funkcjonował do 1 sierpnia 1944 r., następnie jego kompetencje zostały przejęte przez WSS AK. Warto zaznaczyć, co zauważa również badacz tej tematyki Bartłomiej Szyprowski²⁰, że po wybuchu powstania warszawskiego do 17 sierpnia 1944 r. nie działały CSS. Dopiero wydany rozkaz Komendanta Warszawskiego Okręgu AK²¹, mający formę instrukcji, odnosił się do tej kwestii. Zostało w nim określone, że „na terenie uwolnionym od okupanta działają Wojskowe i Cywilne Sądy Specjalne. Do ich właściwości należą: (...) 1) przestępstwa popełnione przez żołnierzy (...). 2) przestępstwa popełnione na szkodę Polskich Sił Zbrojnych lub na korzyść nieprzyjaciela. 3) przestępstwa popełnione w obiektach obsadzonych przez wojsko. Dotyczy to zarówno przestępstw dokonanych w okresie okupacji, jak i po wybuchu powstania. Pozostałe przestępstwa należą do właściwości Sądów Cywilnych (...)”. W okresie powstania orzekały dwa takie sądy w Warszawie – dla Śródmieścia Północ oraz dla Śródmieścia Południe. Nie funkcjonowały jednak one długo. Pierwszy działał do początków września 1944 r., kiedy to jego działalność przerwano przez ciągłe bombardowania, a drugi do końca sierpnia 1944 r., następnie „wchłonięto” go do WSS AK²². Należy wspomnieć, że CSS orzekały na obszarze całego ówczesnego okupowanego

¹⁷ Za: L. Gondek, *Polska karząca...*, s. 62–63; T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, Warszawa 1982, s. 371.

¹⁸ L. Gondek, *Polska karząca...*, s. 63.

¹⁹ Likwidacją zdrajców i wykonywaniem wyroków śmierci zajmowały się specjalne oddziały likwidacyjne. Taka praktyka była w całym kraju. Szczególnie podziemny wymiar sprawiedliwości był rozwinięty na Wileńszczyźnie – zob. L. Kania, *Organizacja i funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości na Wileńszczyźnie w latach II wojny światowej (1940–1945)*, „Studia Lubuskie” 2010, t. VI, s. 51–55. Zdarzały się też likwidacje obcych oddziałów za mordy na polskiej ludności cywilnej, np. rozstrzelanie kilku litewskich policjantów – zob. Z. Kłosiński, *3. Wileńska*, Białystok 1995, s. 134–135.

²⁰ B. Szyprowski, *Powstanie i działalność...*, s. 152–154.

²¹ Rozkaz nr 18 gen. Antoniego Chruściela „Montera” z dnia 17 sierpnia 1944 r. WBBH, IX/III/42/6, AK, Komenda Okręgu Warszawskiego, Sztab – Oddział Personalny, Centralne Archiwum Wojskowe.

²² Np. J. Czaputowicz (red.), *Administracja cywilna Polskiego Państwa Podziemnego i jej funkcje w okresie powstania warszawskiego*, Warszawa 2011, s. 166–170; C. Jaworski, *O udziale adwokatów w Powstaniu Warszawskim raz jeszcze*, „Palestra” 2014, nr 10, s. 125–126.

państwa polskiego. Bardzo istotną dla konspiracji była działalność sądów dla obszaru krakowskiego czy radomsko-kieleckiego, których to funkcjonowanie historycy uznają za jedno z najbardziej aktywnych²³.

Podsumowując tę część rozważań, trzeba zaznaczyć, że przez cały czas istnienia struktur CSS rządzący wydawali dla nich liczne instrukcje, według których należało prowadzić postępowania²⁴, inne formalne dyspozycje, rozkazy czy właściwe akty prawne. Bardzo często modyfikowano i dostosowywano organizację CSS do zmieniającej się rzeczywistości wojennej, rozszodom ulegał także aparat kadrowy sądowniczy i prawniczy biorący udział w poszczególnych etapach procesu. Sądy te należy uznawać za formę uzupełnienia wojskowego specjalnego wymiaru sprawiedliwości.

Wybrane postępowania prowadzone przed WSS w czasie zmagających

Jak wskazano wcześniej, zdecydowana większość spraw, przed sądownictwem specjalnym, dotyczyła przestępstw związanych ze szpiegostwem, działaniami konfidenckimi czy innymi wszelkimi formami prześladowania i donoszenia na polskich obywateli. Tendencja taka utrzymywała się również podczas powstania warszawskiego. Dokonana kwerenda naukowa potwierdza, że było wiele takich przypadków, które często kończyły się wyrokiem śmierci.

Dnia 20 sierpnia 1944 r. przeprowadzono przesłuchanie podejrzanego Polaka o bycie Volksdeutchem i dokonywanie działań mających na celu likwidację mieszkańców Warszawy. Zarzuty, do których się przyznał, były niezwykle poważne. W umundurowaniu niemieckim i posiadając broń od żołnierzy hitlerowskich, wziął udział w pacyfikacji warszawiaków, przy współudziale niemieckiej żandarmerii wojskowej. Na skutek tej akcji przyznał, że życie straciło wiele osób. Okradał także zamożniejszych i publicznie wypowiadał się, że kobiety, które pomagają i przekazują żywność dla walczących, „po wojnie mają zawisnąć na szubienicy”. Podczas rozmowy wydał innych znajomych będących tak jak on Volksdeutchami i nadmienił, że z jego rodziny nikt nie działał przeciwko konspiracji i państwu polskiemu. „Wpadł” dzięki złożonemu na niego donosowi²⁵. Świadkowie potwierdzili jego udział w zwalczaniu

²³ Np. E. Duraczyński, *Miedzy Londynem a Warszawą. Lipiec 1943 – lipiec 1944*, Warszawa 1986, s. 285–290; L. Gondek, *Polska karząca...*, s. 62–63.

²⁴ Ciekawą analizę prowadzonych spraw przedstawił w swojej pracy B. Szyprowski, *Podstawy prawne i działanie sądownictwa Komendy Głównej ZWZ/AK*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2012, nr 3(263), s. 22–23. Autor zaznaczył m.in., że do likwidacji skazańców nie można było używać harcerzy ani osób niepełnoletnich, powodem były: możliwość wywołania wstrząsu podczas przeprowadzania akcji oraz ryzyko nieprawidłowego wpływu takich zdarzeń na zdrowie psychiczne.

²⁵ Protokół zeznań oskarżonego z dnia 20 sierpnia 1944 r., AK, AAN, sygn. 203/X-31, s. 11.

ruchu oporu²⁶. Zarządzono przeszukanie mieszkania, sprawdzenie i wylegitymowanie członków rodziny oraz doprowadzenie na przesłuchanie wskazanych Volksdeutchów²⁷. Dokonana rewizja nic szczególnego nie wniosła, akta sprawy oskarżonego zostały przeniesione w bezpieczne miejsce z powodu walk w okolicach siedziby Plutonu „Chrobry II”, rozpoczęły się też poszukiwania donosicieli współpracujących z Niemcami²⁸. Zatrzymani przekazali, że to oskarżony wciągnął ich do kolaboracji i potwierdzili jego brutalne zachowanie wobec innych obywateli narodowości polskiej²⁹. Prokurator sporządził akt oskarżenia i następnie przesłał go do właściwego WSS Okręgu Warszawskiego³⁰. Sprawa miała swój bardzo zaskakujący finał. Mimo całego wcześniejszego toku postępowania i prowadzonego dochodzenia sądowi brakowało uzupełnienia i informacji dotyczących pewnych faktów z działalności oskarżonego. Na tę okoliczność wezwano żołnierza AK, który zbierał materiał do skazania obwinionego celem przeprowadzenia konfrontacji³¹. Niestety nie jest wiadomo, jak ten spór ostatecznie się zakończył, gdyż na tym etapie urywa się dokumentacja źródłowa. Można jednak przypuszczać, że jeżeli udało się doprowadzić do rozmowy, a wcześniej jeszcze oskarżony potwierdził, iż przeprowadzał działania przeciwko obywatelom polskim, to jedyną karą za tak poważne przewinienia mógł być wyrok śmierci.

Kolaboracja mogła przybierać różne postacie. Kolejny proces dotyczył podejrzanego polskiego kaprała, który miał podawać się za urzędnika Gestapo i ściśle współpracować z żołnierzami niemieckimi³². Cała sprawa zaczęła się od awantury mającej miejsce w jednym z warszawskich mieszkań podczas zorganizowanego spotkania towarzyskiego, na której byli obecni mundurowi i cywile polscy. Jak zeznał oskarżony, w trakcie imieninowego przyjęcia na jakiś czas zniknęła solenizantka z innym kapralem, poszedł więc do nich sprawdzić, czy wszystko w porządku i wtedy doszło do potyczki słownej. Kaprał, który przebywał z solenizantką, zrugął oskarżonego, po czym większość zaproszonych gości wyszła³³. Nadto podejrzany przekazał, że nigdy nie pracował w Gestapo, nie utrzymywał też żadnych kontaktów z Niemcami,

²⁶ Zeznania świadków z dnia 20 sierpnia 1944 r., AK, AAN, sygn. 203/X-31, s.12.

²⁷ Pismo z dnia 20 sierpnia 1944 r. Szefa Dowództwa Grupy Operacyjnych „Chrobry II” do Plutonu Żandarmerii Grupy „Chrobry II”, AK, AAN sygn. 203/X-31, s. 13.

²⁸ Pismo z dnia 25 sierpnia 1944 r. przedstawiciela Plutonu Żandarmerii Grupy „Chrobry II” do Szefa Dowództwa „Chrobry II”, AK, AAN, sygn. 203/X-31, s. 15.

²⁹ Zeznania kolaborantów [b.d.], AK, AAN, sygn. 203/X-31, s. 18.

³⁰ Akt oskarżenia [b.d.] przesłany do WSS Okręgu Warszawskiego, AK, AAN, sygn. 203/X-31, s. 19.

³¹ Postanowienie WSS Okręgu Warszawskiego z dnia 31 sierpnia 1944 r. nr W.S.Sp. 41/44, AK, AAN, sygn. 203/X-31, s. 26.

³² Przesłana przez Dowódcę Plutonu Żandarmerii AK Obwód Warszawa Śródmieście korespondencja z dnia 31 sierpnia 1944 r. do dyspozycji WSS Okręgu Warszawskiego, AK, AAN, sygn. 203/X-31, s. 45.

³³ Protokół zeznań oskarżonego z dnia 31 sierpnia 1944 r., AK, AAN, sygn. 203/X-31, s. 46.

a przed przyjazdem do Warszawy mieszkał w Poznaniu, gdzie pracował w polskiej firmie jako przedstawiciel handlowy i do jego obowiązków należało załatwianie spraw służbowych w różnych urzędach. Wskazał również świadka, który całą wersję wydarzeń mógłby potwierdzić. Następnie zawezwano na przesłuchanie przed Plutonom Żandarmerii Polowej Warszawy-Śródmieście kaprała, który zarzucał winę podejrzanemu i dokonanie powyższych czynów. Oskarżający przedstawił, że obwiniony mówił do niego w języku niemieckim, wykrzykiwał, iż weźmie go do siedziby Gestapo i na dodatek naubił solenizantce, która z nim przebywała w jednym pokoju³⁴. Ostatecznie podczas prowadzonego dochodzenia nie znaleziono dowodów na współpracę z jakąkolwiek służbą niemiecką i w następstwie tego sprawa została zamknięta na etapie przygotowawczym.

Żołnierzom biorącym udział w walkach, bez zgody lub rozkazu przełożonego, nie można było opuszczać stanowiska zgrupowania oddziału w którym służyli. Sytuacja taka zdarzyła się w Grupie AK o nazwie „Kuba”. Podczas toczonych zmagani wojennych trzech podejrzanych dopuściło się powyżej wskazanego czynu i bez żadnej informacji przenieśli się ze zbiegu ulic Długiej i Bielańskiej na warszawski Żoliborz³⁵. Po przeprowadzeniu dochodzenia WSS XXII Obwodu dla Warszawy wydał postanowienie, w którym stwierdzono, że trzech oficerów dopuściło się naruszenia obowiązku pozostania na swojej pozycji ogniowej podczas walk powstańczych, co przyczyniło się do zajęcia przez wojska niemieckie ważnego terenu niedaleko Starego Miasta. Zostali oni zatem uznani przez sąd za winnych. W uzasadnieniu jednak zaznaczono, że przestępstwo te jest usankcjonowane w art. 44 § 2 Kodeksu karnego wojskowego i bezpośrednio zagrożone pozbawieniem wolności (inna kwalifikacja), wobec tego postępowanie wynikające na podstawie statutu WSS zostało zawieszone³⁶.

Spory dotyczyły także posługiwania się fałszywymi dokumentami osobistymi. Takie przypadki miały miejsce również podczas toczonych walk powstańczych. Po przeprowadzeniu wstępnego dochodzenia przez prokuratora, na skutek anonimowego doniesienia, okazało się, że oskarżona, wobec której było takie podejrzenie, jest winna powyższego przestępstwa. Wykazano, że legitymowała się ona dokumentacją innego państwa (niemieckiego) celem zatajenia jej prawdziwej przynależności obywatelskiej, a była ona Polką. WSS Okręgu Warszawskiego wydał postanowienie, że obwiniona naruszyła prawo

³⁴ Protokół zeznań – zameldowanie o przestępstwie przed przedstawicielem Plutonu Żandarmerii Polowej Warszawa-Śródmieście z dnia 31 sierpnia 1944 r., AK, AAN, sygn. 203/X-31, s. 47.

³⁵ Dane personalne żołnierzy oskarżonych o opuszczenie miejsca zgrupowania. Pismo Dowódcy Grupy „Kuba” do Dowództwa Grupy „Północ” z dnia 26 sierpnia 1944 r., AK, AAN, sygn. 203/X-31, s. 74.

³⁶ Postanowienie WSS XXII Obwodu dla Warszawy [b.d.], AK, AAN, sygn. 203/X-31, s. 76.

i przekazał sprawę do Sądu Karnego Specjalnego. Stało się tak, gdyż nie wykazano, aby zarzucane nadużycie miało cechy przestępstwa godzącego w bezpieczeństwo AK³⁷.

Kolejne postępowanie dotyczyło niezwykle poważnego zdarzenia. Przeprowadzone dochodzenie i samo przesłuchanie oskarżonego wykazało, że współpracował on z okupantem niemieckim od 1941 r. Piastował istotną funkcję zastępcy kierownika obozu przejściowego w Białymstoku od 1941 r. do drugiej połowy 1943 r. Przez cały ten czas komunikował i zdawał sprawozdanie z sytuacji politycznej tego miejsca do Gestapo. Na skutek jego działalności kilka osób narodowości polskiej poniosło śmierć. Pierwotnie podczas konfrontacji z prokuratorem obwiniony próbował tłumaczyć, że był on zmuszany do przekazywania relacji pod groźbą siły, ale finalnie sąd nie uwierzył w tę wersję wydarzeń i wydał wyrok skazujący na karę śmierci oraz utratę wszelkich praw obywatelskich i publicznych praw honorowych (dowody rzeczowe zostały zatrzymane w aktach postępowania)³⁸.

Często poszczególne spory kończyły się na etapie dochodzenia prokuratorskiego. Było to związane m.in. z fałszywymi oskarżeniami lub błędną interpretacją zaistniałych faktów. Odnosiło się to zarówno do osób wojskowych, jak i cywilów. W takiej sprawie trafiło zawiadomienie do prokuratora WSS Okręgu Warszawskiego od Rejonowego Delegata Rządu. Skarżył się on, że bez jego wiedzy zatrzymano adiutanta prowadzonego przez niego oddziału Żandarmerii Polowej, który stanowił na dodatek jego osobistą osłonę bezpieczeństwa³⁹. Urząd Śledczy dla miasta stołecznego Warszawy poinformował, że zatrzymanie podporucznika miało miejsce w związku z prawdopodobnym nadawaniem przez niego sygnałów świetlnych nieprzyjacielowi. Mimo jego dobrej i nieposzlakowanej opinii wśród przełożonych na skutek przedstawionej sytuacji przebywał w dyspozycji Prokuratury WSS do momentu wyjaśnienia wszystkich okoliczności⁴⁰. Podczas przesłuchania podejrzany nie przyznał się do winy. Stwierdził, że nigdy nie był w konspiracji przeciwko narodowi polskiemu, a światło, które – jak mogło się wydawać – dawało jakieś znaki, to po prostu oświetlenie z jego prywatnego mieszkania przy ul. Złotej i przechodząc z jednego pokoju do drugiego, zapalał żarówki, których smuga przedostawała się na ulicę, a że w nocy robił tak kilka razy pilnując dobytku i bezpieczeństwa, zewnętrzny obserwator mógł to odebrać w inny sposób⁴¹.

³⁷ Postanowienie WSS Okręgu Warszawskiego z dnia 21 września 1944 r. nr 6. 47/44, AK, AAN, sygn. 203/X-32, s. 10.

³⁸ Wyrok WSS Okręgu Warszawskiego z dnia 21 września 1944 r. nr S. 47/44, AK, AAN, sygn. 203/X-32, s. 11.

³⁹ Pismo Rejonowego Delegata Rządu do Prokuratora WSS Okręgu Warszawskiego z dnia 26 sierpnia 1944 r., AK, AAN, sygn. akt 203/X-32, s. 95.

⁴⁰ Pismo Urzędu Śledczego dla m.st. Warszawy do Komendanta Korpusu Bezpieczeństwa m.st. Warszawy z dnia 26 sierpnia 1944 r., AK, AAN, sygn. akt 203/X-32, s. 96.

⁴¹ Protokół przesłuchania podejrzanego podporucznika z dnia 23 sierpnia 1944 r., AK, AAN,

Dochodzenie zakończyło się wypuszczeniem podejrzanego. Prokurator stwierdził, że zeznania dwóch świadków, którzy wtedy przebywali z zatrzymanym w jednym mieszkaniu, w tym łączniczka służąca w AK, potwierdziły wersję i stan faktyczny przesłuchiwanego, a innych dowodów obciążających, oprócz meldunku ów przechodnia, nie było. Wobec tego wykluczono możliwość nadawania jakichkolwiek sygnałów wrogim wojskom i zwolniono zatrzymanego podporucznika⁴². Nie nałożono na niego żadnej kary.

Często wpływały również do jednostek bojowych AK stacjonujących w Warszawie mniej poważne, ale konieczne do zweryfikowania informacje na temat ewentualnych podejrzanych osób, które mogły współpracować z wrogiem. Nie zawsze był czas i zasoby kadrowe do szczegółowego sprawdzania tego czy przeprowadzania formalnego dochodzenia, lecz takich sytuacji było bardzo wiele. Uznawano to za formę dezorientacji wojskowej i wprowadzania tzw. specjalnego zamieszania, aby odwrócić uwagę od innych istotniejszych akcji przeciwko formacjom AK⁴³.

Wskazane przykłady prowadzonych postępowań to jedynie promil zdarzeń, z którymi ówczesnie mierzyły się podziemne organy wymiaru sprawiedliwości i cały aparat kadrowy z nimi związany. Jak można dostrzec, mimo ciężkich warunków wojennych starano się należycie realizować wszystkie etapy procesu z zachowaniem przepisów prawa i właściwego formalizmu.

Na podstawie dokonanego przeglądu spraw można zauważyć zróżnicowanie zaistniałych stanów faktycznych. Wielokrotnie niełatwo było jednoznacznie stwierdzić, czy rzeczywiście dana osoba popełniła jakieś nadużycie. Należy pamiętać, że jedynym wspólnym mianownikiem i podstawą do skazania było udowodnienie szpiegostwa, współpracy lub po prostu szeroko pojętej kolaboracji z wrogiem oraz działanie przeciwko AK, w tym innym Polakom, i to właśnie do tego zostały powołane i za to były odpowiedzialne sądy specjalne.

Podsumowanie

Struktury specjalnego sądownictwa wojennego zostały zorganizowane bardzo sprawnie. Był to niezbędny element przeciwstawienia się wszelkim

sygn. akt 203/X-32, s. 108.

⁴² Sprawozdanie z dochodzenia [b.d.], AK, AAN, sygn. akt 203/X-32, s. 116.

⁴³ Przykładowo sytuacja, która miała miejsce na warszawskim Mokotowie: Polak podejrzany o kolaborację z żołnierzami radzieckimi próbował zwerbować do sztucznego oddziału małoletnich od 14 do 18 lat. Kierownik Filii Spółdzielni KWP w piśmie informującym o tym zdarzeniu do Kierownika Spółdzielni KWP z dnia 6 sierpnia 1944 r. oraz wiadomość Kierownika Filii IV KWP do Kierownika Spółdzielni KWP z dnia 2 sierpnia 1944 r. o podejrzanym zatrudnionym jako palacz przy centralnym ogrzewaniu, który prawdopodobnie był szefem szajki bandyckiej dokonującej rabunki na bezbronnych mieszkańcach Warszawy i okolic, podejrzanej również o dokonywanie morderstw, AK, AAN, sygn. akt 203/X-60, s. 7 i 31.

zamiarom działania przeciwko własnemu państwu oraz dokonywaniu różnego rodzaju form sabotażu wobec swojej armii. Należy pamiętać, że przestępstwa, którymi zajmowały się tytułowe organy sprawiedliwości, zaliczone zostały do kategorii tych najcięższych. Wykonywane wyroki śmierci miały być przestrogą dla tych, którym bliższa była współpraca z nieprzyjacielem i brak szacunku w stosunku do swoich rodaków. W ogólnej ocenie powołanie tych instytucji, jak i wprowadzone przepisy były dobrą decyzją. Na podstawie przeprowadzonych badań nad wybranymi ówczesnie toczącymi się sprawami można zauważyć, że formalizm postępowania i respekt do obowiązujących przepisów zostały zachowane mimo toczonych walk w trakcie powstania warszawskiego. Twórcy WSS na pierwszym miejscu stawiali honor żołnierza i obywatela polskiego, a poważanie tych zasad musiało być przestrzegane przez wszystkich obywateli. Pozwalanie na jakąkolwiek kolaborację doprowadziłoby do szybkiej destrukcji całego narodu. Wydawać się może, że polskie władze miały to na uwadze i również z tego względu, jako swego rodzaju bezpiecznik, powołano wskazane sądownictwo specjalne. Wbrew upływu czasu pozostało jeszcze wiele niezbadanych źródeł archiwalnych dotyczących analizowanych postępowań.

Wykaz literatury

- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1: *Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1990.
- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 2: *Kwiecień 1943 – lipiec 1944*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- Czaputowicz J. (red.), *Administracja cywilna Polskiego Państwa Podziemnego i jej funkcje w okresie powstania warszawskiego*, IPN/KSAP, Warszawa 2011.
- Duraczyński E., *Między Londynem a Warszawą. Lipiec 1943 – lipiec 1944*, PIW, Warszawa 1986.
- Gondek L., *Polska karząca 1930–1945*, Inst. Wydawniczy PAX, Warszawa 1988.
- Gondek L., *W imieniu Rzeczypospolitej. Wymiar sprawiedliwości w Polsce w czasie II wojny światowej*, Wyd. Nauk PWN, Warszawa 2011.
- Grabowski W., *Polska Tajna Administracja Cywilna 1940–1945*, IPN, Warszawa 2003.
- Jaworski C., *O udziale adwokatów w Powstaniu Warszawskim raz jeszcze*, „Palestra” 2014, nr 10.
- Kania L., *Organizacja i funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości na Wileńszczyźnie w latach II wojny światowej (1940–1945)*, „Studia Lubuskie” 2010, t. VI.
- Kania L., *Służba Sprawiedliwości w Wojsku Polskim 1795–1945. Organizacja, prawo, ludzie*, Wyd. UPH, Siedlce 2015.
- Kłosiński Z., 3. *Wileńska*, Redakcja „Gońca Kresowego”, Białystok 1995.
- Lisiewicz P., *W imieniu Polski Podziemnej. Z dziejów wojskowego sądownictwa specjalnego Armii Krajowej*, Inst. Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1988.
- Lityński A., *O sądach wojskowych dla osób cywilnych w Polsce (1946)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, z. 3.

- Prekerowa T., *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, PIW, Warszawa 1982.
- Sawicki J., „Obroża” w konspiracji i powstaniu warszawskim. *Dzieje Armii Krajowej na przedpolu Warszawy*, Bellona, Warszawa 2002.
- Sieroszewski W., *Organizacja wymiaru sprawiedliwości w powstaniu warszawskim i udział w niej adwokatów*, „Palestra” 1977, nr 21(235).
- Szyprowski B., *Podstawy prawne i działanie sądownictwa Komendy Głównej ZWZ/AK*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2012, nr 3(263).
- Szyprowski B., *Powstanie i działalność Cywilnego Sądu Specjalnego województwa warszawskiego i m.st. Warszawy podległego Delegaturze Rządu na Kraj (listopad–grudzień 1942 – 4 września 1944)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2024, z. 1.
- Szyprowski B., *Sąd Kapturowy przy Komendzie Głównej Związku Walki Zbrojnej w Warszawie (sierpień 1940 r. – listopad 1941 r.)*. *Podziemie w walce ze zdrajcami Rzeczypospolitej*, Księgarnia Historyczna, Warszawa 2016.

Summary

Cases of Home Army soldiers and civilians before the Special Military Court during the Warsaw Uprising – analysis of individual proceedings

Keywords: legal history, criminal law, military law, Warsaw Uprising, special courts, military court proceedings.

Special Military Courts should be considered an important element and a form of fighting the enemy. Their task was to try those suspected of collaboration, espionage and all forms of treason and actions against the Polish state. Even during the fighting of the Warsaw Uprising, there was no shortage of cases of the indicated abuse by uniformed services and civilians. The objective of the research is to present and analyse the appropriate legal norms allowing for holding the accused accountable, as well as to show how they were enforced in practice. The adopted thesis is that the introduced regulations were adequate for the changing legal reality of war. The conclusion is the assessment that, despite the difficult war situation and the conduct of the uprising, the introduced regulations and the justice system in the form of Special Military Courts fulfilled their role. Previously unpublished archival materials allowed for the presentation of how the activities of Special Military Courts looked in practice, along with an outline of the crimes committed by servicemen and civilians.